

УДК: 811.161.2'373

В.М. Мойсієнко

Житомирський державний університет імені Івана Франка,
м. Житомир

**ПРО ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП
КУЛЬТУРНО-МОВНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ
В УКРАЇНІ В XVIII столітті**

Рецензія на: **Joanna Getka. U progu modernizacji.
Ruskojęzyczne drukarstwo basyliańskie XVIII wieku.**
Warszawa, 2017

Об'єктом студії польської дослідниці Іоанни Гетки стали українські (Почаїв, Унів) та білоруські (Супрасль) василіянські друки. Праця носить виразний інтердисциплінарний характер, оскільки руськомовне друкарство осмислюється в річизі впливу на розвиток культури західноукраїнського регіону загалом. «У тому контексті то праця з царини книгознавства, літературознавства, культурознавства, мовознавства та інших галузей» (с. 7). Ставлячи собі за мету охарактеризувати руськомовні василіянські друки XVIII ст. в царині їхнього впливу на розвиток, у широкому розумінні, культури (релігійної, суспільної, правничої, економічної) на східних землях Речі Посполитої, дослідниця мимовільно долучилася до розв'язання й запропонувала своє бачення надскладної проблеми: історії розвитку білоруської та української літературних мов у «темний період їх розвитку» — у XVIII ст., про що й зауважує у вступі: «Аналіз простої мови XVIII ст. ... веде нас не лише до опису тієї мови цього періоду, але й до відновлення дискусії про місце спадщини XVIII ст. в історії української та білоруської культури» (с. 8). Варто було б додати: не лише культури, а й мови. І це найперше й передовсім.

© В.М. МОЙСІЄНКО, 2019

І. Гетка критерієм добору аналізованих текстів визначає наявність у них простої мови. Одразу постає питання: на основі якого критерію визначалася така присутність? Чому це не староукраїнська чи старобілоруська мови? Це для україністики й білорусистики питання надважливе й, разом з тим, надскладне для розв'язання, оскільки в цих пам'ятках українці однозначно бачать староукраїнську мову, а білоруси — старобілоруську. Тому неупереджений, незаангажований погляд мовознавця на цю проблему, так би мовити, збоку дуже цікавий та актуальний.

Дискусійним є й міркування про те, що українське й білоруське письменство до ХІХ ст. не вбачало (визнавало) простої мови за повноправну літературну (с. 13). Тут варто визначити, які тексти вважати простомовними? Якщо це лише знижена бурлескно-трагедійна поезія, — то так. Однак тоді як потрактовувати твори батька й сина Смотрицьких, Наливайка, Транквіліона-Ставровецького, Зиновієва, Величковського... Чи це не проста тогочасна українська?

Авторка коректно термінологічно обходить проблему належності досліджуваних з української та білоруської території текстів, називаючи мову їх «руською». Загалом потрібно було б у монографії зауважити, який критерій, принцип, підхід щодо вживаної в дослідженні термінології на позначення аналізованих мов. Іоанна Гетка лише чітко (що дуже вжливо для розуміння реальної, а не викривленої через використання етноніма / глотоніма «руський» як «руський» російськими науковцями) вказує, що в своїй праці термін «ruski»: культура руська, землі руські та ін. буде вживано для спільного окреслення різних проявів чи витворів культури теперішніх білорусів та українців (с. 16).

Потрібно було б удокладнити тезу «різномовність мови василіянських друків свідчить про потребу місцевих споживачів (одержувачів) на друки різними мовами» (с. 8). Йдеться про які мови: руську-українську й руську-білоруську чи руську й польську?

На основі аналізу друків ХVІІІ ст. поставлено винятково важливу додаткову мету студії: «Додатковою метою аналізу василіянського друкарства того часу є факт додавання аргументів, що промовляють за тезу про еволюційний і безперервний розвиток руських мов і культур» (с. 13). Тут, зрозуміло, що йдеться про українську й білоруську.

Важливим у монографії є розділ про культурно-мовну ситуацію на руських землях у ХVІІІ ст. (с. 19 — 47). Дослідниця називає 5 мов, які використовувалися в цей час: грецька, латинська, церковнослов'янська (вужьковживані) та польська й руська (проста) широкоживані «na codzień» і які були «podstawowym środkiem komunikacji Rusinów» (с. 20). Тут зауважимо лише, що основним засобом спілкування русинів (українців та білорусів), звичайно була не тогочасна літературно-писемна мова «руська / проста», а місцеві діалекти. Або ж авторка мала б вказати, який зміст вкладає в цьому контексті у глотонім «руська / проста». Цілком умотивованим є твердження про те, що українська й білоруська культури в часи входження цих народів до складу Речі Посполитої розвивалися в іншому річищі, порівняно від москвинів (с. 24).

І. Гетка чітко вказує, що в дослідженні терміни «руська мова», «проста мова» використовує як синонімічні (с. 24) і то справедливо, оскільки намагання виокремити чи навіть протиставити їх призводить до ще більшої плутанини при характеризованні мовної ситуації в Україні й Білорусі у XIV — XVIII ст.

На основі аналізу василіянських руськомовних текстів авторка піддає сумніву тезу про перервність літературно-мовної української та білоруської традиції у XVIII ст. (с. 26). Наведені тексти та коментування мовних особливостей однозначно дає підстави потвердити висновок щодо присутності простої (тогочасної літературної) української мови у XVIII ст. Щодо простої (тогочасної літературної) білоруської — то варто провадити подальші дослідження, оскільки пропонований набір білоруських ознак є спільним надбанням обох мов. Диференційних білоруських рис наведено недостатньо для виокремлення окремої мовної структури.

Очевидно, слушною варто визнати й думку І. Гетки про те, що з руською мовою міцніше була пов'язана південно-східна (українська) унійна людність, на відміну від північно-східних земель (білоруських), де колонізація проходила інтенсивніше (с. 31). Пригасання мовної свідомості білорусів відбувалося активніше й послідовніше. Це можна потвердити й тим фактом, що в попередні віки XVI — XVII ст. звернення до польського короля з приводу використання «руських письмен і руської мови» у взаєминах між коронною канцелярією й місцевою людністю відомі лише від волинської та київської шляхти.

Надзвичайно важливі й актуальні міркування польської дослідниці про роль василіян у формуванні нової культурно-мовної традиції русинів, порівняно з попередніми епохами XVI — XVII ст. Авторка зазначає, що аналіз вступів до друкованих видань різних років переконливо демонструють, що василіяни чудово розуміли, яке значення для того процесу мали регіональні мови. У цьому контексті їхня діяльність мала вимір цивілізаційний: завдяки глибокому розумінню місцевих реалій, виходячи передовсім із потреб місцевих читачів, василіяни творили ґрунт для подальших національних рухів (с. 34). І це без перебільшення для українства саме так. Адже збереженість греко-католицької церкви на західних українських землях зберігала й культурно-мовну, а в подальшому й національну ідентичність. Цілком поділяємо міркування І. Гетки про те, що численні видання руською мовою підтверджували прагнення василіян змінити статус руської мови і популяризували його відповідно до тогочасних культурних потреб (с. 45). Підтвердженням тези про вплив і роль цих видань є та кількість численних їх передрукувань. Був суспільний запит. І ці друки формували мовну свідомість русинів-українців.

З погляду лінгвістичного найцікавішим є розділ «Мова в руськомовних василіянських друках». Оскільки в праці аналізовано друки з українських (почаївські, унівські) та білоруських (супрасльські) земель, то логічно І. Гетка здійснює спробу мовно диференціювати їх на українські й білоруські. Нелегка це справа. Не завжди це вдалося й авторці. Напри-

клад, мову наведеної (с. 190 — 193) пісні катехизмової (Почаїв, 1768) та пізніших її різночитань, можливо, й могли українці й білоруси сприймати за свою, як зауважує дослідниця, бо поряд із спільними східнослов'янськими мовними рисами виступають властиво білоруські та українські (с. 193). Однак, читаючи текст пісні, сумніви щодо її творця / набірника зникають: це типовий український текст, українська писемна мова XVIII ст. Якщо такий текст білоруси сприймали як свій, то треба визнати, що вони й тогочасну писемну українську мову сприймали також як свою.

Іоанна Гетка в цьому розділі характеризує найхарактерніші звукові риси аналізованих стародруків. Загалом це здійснено кваліфіковано. Проте на деяких наведених особливостях зупинимося докладніше. Уже традиційно (майже узаконив це Ю. Карський) дослідники поділяють руські пам'ятки XIV — XVIII ст. за рефлексациєю ятя на староукраїнські, де *ѣ > i, та старобілоруські, де *ѣ > e. Але ж при цьому варто зауважити, що все північноукраїнське наріччя також має континуацію цієї давньої фонемі з відсутністю i-рефлекса. Отже, пам'ятки з південнобілоруських, особливо південнозахідних, теренів (а Супрасль саме в цій зоні знаходиться) не конче мають засвідчувати про білоруське походження писаря. Саме таку картину й засвідчує представлений матеріал: супрасльські стародруки жодним чином не протиставляються почаївським та унівськським щодо ятевої рефлексациї (с. 200 — 202). Польська лінгвістка це чітко розуміє й пропонує поділити джерела на дві групи: літера ѣ на місці [i] — літера и/і/ї/ы на місці *ѣ; літера ѣ на місці [e] — літера е на місці *ѣ (с. 200). Більшість наведених прикладів умотивовано ілюструють цю зміну, але, на жаль, сюди потрапив надзвичайно виразний і характерний український рефлекс ѣ на місці *о *вѣдпускати, вѣдпустили* (с. 200), який, до речі, не засвідчено в словнику української мови XVI — першої половини XVII ст. Не до місця проаналізовано вияви ѣ — и в закінченні *-ови*: у прикладах *копитовѣ, Каплановѣ, коневѣ* (с. 204) ять не етимологічний, а аналогічний.

Гарні приклади наводить авторка для ілюстрації зміни *о > і з друкуванням літери ѣ: *мѣцне, пѣвтора, нѣчь, неукѣвъ, простакѣвъ*, але ширшого коментаря вимагає *оучнѣвъ* (с. 210). Щонайменше, цей іменник на час створення пам'ятки відмінювався за м'яким типом і в цій відмінковій формі зміна мала б бути *-ев > -ів (-ѣв)*.

Заслужують на увагу й інші українізми, виявлені в досліджуваних пам'ятках: африката *дж*: *погорджаємо, накаджовати* (с. 228), наслідок дисиміляції **кѣг* > *хг* *навхрест* (с. 261), з протетичним *в* засвідчено лексеми *вѣспа* та *вѣвиѣ* (с. 264), займенникова форма *що ся, що* (с. 262), вияви з кореневі *-у-* в дієслові *быти*: *забувавѣ, бувѣ, були* (с. 266) тощо. Ці та інші особливості красномовно засвідчують прагнення друкарів-василіян максімально наблизити мову своїх видань до місцевого чительника-мовця.

Важливі роздуми польської мовознавчині стосовно мовної свідомості василіяни — авторів (творців / набірників) текстів видань. На с. 195 читаємо: «Аналіз опублікованих текстів у XVIII ст. в чернецьких друкарнях

дає підстави вважати, що василіяни мали філологічне мислення і свідомо пропагували й поширювали єдину літературну мову. Зважаючи на різноманітність говірок і діалектів руської мови (*в руской сей простой, в Полцы звычайной и посполитой Бесѣдѣ слова и способы ихъ вираженія, суть рожніи и не всѣмъ одинаковіи: на Волыню иншіи, в Полѣсю иншіи, ведлугъ своего звычайу мають люде якобы свойственный свой язык, и иншіи способѣ бесѣды и словъ вираженія*), пропонують виголошувати казання відповідно до місцевої вимови (*латво можеш сія краткія науки читаючи, та слова виражати, як они между собою бесѣдовати обыкоша и якъ имъ прїятнѣйше, и ко спасенному пожиткови угоднѣйше будетъ*). Подібні міркування, зазначає І. Гетка, були кроком уперед на шляху витворення спільної писемної мовної норми. Певна річ, що мову їх [василіянів] видань характеризує певний ступінь штучності та наддіалектності, але визначно проступають у ній найбільш характерні розмовні риси (с. 196).

У контексті створення української (пізніше й білоруської) літературної мови на народній основі культурно-мовотворча діяльність василіянів — надвагома. Такі ж важливі для усвідомлення становлення нової української літературної мови й спостереження та висновки Іоанни Гетки. Стосовно ролі василіянів у розвитку нової української мови на порозі модернізації — приходу Івана Котляревського й Тараса Шевченка — висновки цілком логічні. «Руськомовні василіянські видання відіграли в тих процесах (модернізації — *В.М.*) роль, яку важко переоцінити. Книгодрукування руською мовою не було однаково спектакулярним як спроби в ХІХ столітті впровадити живу мову до літератури, але мало таку ж мету: піднесення ролі говірної мови і потрактування її на рівні з церковнослов'янською та польською. Заслугою василіянів було розширення функцій цієї мови. Їх діяльність була організована й методична, а звідти і їхнє почесне місце в розвитку української і (хоч і меншою мірою) білоруської літературної мови» (с. 271). Щодо української літературної мови висновки цілком закономірні й впливають із аналізованих текстів та наведених мовних особливостей. Складніше цей висновок пристосувати до літературної білоруської мови ХVІІІ ст., адже не показано виразних білоруських рис у досліджених стародруках, які переконливо свідчили б про такі само тенденції в цій мові, як і в українській. Приклади із супрасльських друків жодним чином не протиставляються почаївським та унівським.

Ветха й давно зношена церковнослов'янська одіж виходить з моди й не вдовольняє вже ані вчене, але ще не до кінця зденаціоналізоване українське дворянство й духовенство, ані селян. Привід говірної мови в українському суспільстві під кінець ХVІІІ ст. стає очевидним і бродить розумами мислячих русинів, нащадків шляхти, козацтва й духовенства. Українські уніяти, ченці-василіяни, це вочевидь уже усвідомлювали щонайменше в середині ХVІІІ ст. й намагалися впровадити нові мовні віяння та тенденції в повсякдення в силу й у міру знань і можливостей на той час. Їхня мовотворча діяльність у ХVІІІ ст. незаперечно наблизила мовно-літературну модернізацію в Україні (прихід Котляревського й Шевченка). На західно-

українських землях тяглість русько-української літературно-мовної традиції ніколи не переривалася.

У монографії польського історика мови Іоанни Гетки, попри незначні недоліки та деякі дискусійні твердження, на основі аналізу значного масиву друкованих текстів зроблено аргументовані висновки й подано новий погляд на розвиток української літературної мови, щонайменше західноукраїнського регіону, у XVIII столітті.

Рецензію отримано 03.06.2018

V.M. Moysiienko

Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr

ON THE INITIAL STAGE OF CULTURAL AND LINGUISTIC MODERNIZATION
IN UKRAINE IN THE 18TH CENTURY

Review of: *Joanna Getka*. (2017). *U progu modernizacji. Ruskojęzyczne drukarstwo bazylikańskie XVIII wieku*. Warszawa